

GYARMATHI SÁMUEL „IDŐSZÓ” NÉLKÜLI MONDATAI

HORVÁTH MÁRIA

Csaknem kétszáz éve, 1794-ben jelent meg Kolozsvárott és Szebenben a „Gyarmathi Sámuel N. Hunyad Vármegye Orvossa által írott Okoskodva tanító Magyar Nyelvmester”. A könyv második „darabjának”, kötetének 147. lapján, „A Van és Nints segítő Időszókról” olvasható a következő megjegyzés: (az első Táblában) előadandó tulajdonsága a' Magyar nyelvnek olyan különös; hogy azt más Európai nyelv tellyességgel nem követheti. Ugyan-is sem a' Deák, sem a' Német, sem a' Frantz el nem halgathatja a *van* és *nints* időszókat p.o.

Péter katona.	Péter okos.	Péter nem beteg.	A' ház enyim.
Petrus est miles.	P. est prudens.	P. non est infirmus.	Domus est mea.
Der P. ist ein Soldat.	Der P. ist klug.	Der P. ist nicht krank.	Das Haus ist mein.

Ezekből ki ki észreveheti, hogy ezen első Táblában álló példákban, többnyire semmi idő szó nintsen, ez pedig más nyelvekben lehetetlen volna. E'nél fogva mutatok alább, egy olyan beszéd módját, mellyben semmi idő szó nintsen, a'melly, hogy valamely Europai nyelvtől ki tellyék, nem képzelem.” Majd a 151. lapon: „Imé, itt következik a' fellyebb meg-igért beszéd módja, mellyben egy időszó sem találtatik. Az értelmes olvasó ítélje meg, ha valjon lehet' é az előttünk esméretesebb Europai nyelveken ehez hasonló módon írni?

Ángliának minden ki-kötő helyeiben az a' hir; hogy a' Nassau Hertzeg 50. Hajókból álló tengeri Táborá már két hólnapoktól fogva a' minden nap eshető ki-ütésre kész, mellyben e'dig-is tsak az ellenkező szelek akadájjai. De a' Potemkin Generál leg-szebbik, és leg-több ágyukkal rakott különös drága készületű hajós serege még hátra, melly teli, mind Német, mind Kozák, mind Tatár, tanult hadi tisztekkel. Ha e' mind igaz; a' Portának ez bizonyosan nem utolsó ijedtség, ugyan-is Albania már pártos, Macedonia Muszkáson gondolkodó, Romania titkon a' Petersburgi Udvarhoz szító. Mind ezeknek gyümölsök mi? A' sok Orosz győzedelem, Romanianak el-vesztése, és Konstantinápolynak Orosz kézre való jutása. . . . Mind ezeknek a' sok titkos fortéjjal egybe szótt font ravasz mesterségeknak meg-fontolásából, a' leg-jártasabb elmék előre látva tett ítéletek szerént, ez a' következő: Hogy az Oroszoknak a' Törökökön való győzedelmeskedetés szine alatt lappangó igyekezetek; a' magok Birodalmoknak a' Déli meleg Tartományok felé való nagyobb ki-terjeszthetése, és a' Törökökéinek keskenyithetése, sőt egész fenekestől lehető fel-fordithatása. . . . Vajki jeles egy böltis hadi Vezérnek ezekről

a' hirtelen győzelmekről tett im ezen bölts itélete; Olyan a' sebes győzedelem mérséklés nélkül, mint a' rohanó zápor térség nélkül. Ugyan-is, a' meredek oldalakon hömpölygő patakoknak, tsak semmi a' foganatjok, nem áztathatván meg a' viz a' földet, a' sebes le-fojás közben: valósággal nem jobb a' gyümölcsök a' hirtelen eső győzelmeknek-is: mert minél hirtelebb valamely győzedelem; a'nál nagyobbak, az azt követő sok ártatlan testekből ki-omlott vér patakok, 's még-is a' nyert Országok meg-tarthatása mindenkor bizonytalan...”

Sajnos, nincs mód arra, hogy a szöveget a maga teljességében vizsgáljuk és értékeljük, de olvassuk tovább a szerző megjegyzéseit: „Ezt a' példát koránt sem azért jegyeztem ide, mintha azt a' követésre például általán fogva akarnám ki-tenni a tanulóknak (távúl legyen) hanem tsak azért: *Előszőr*: Hogy ezen különös tulajdonságát nyelvünknek esmeretessé tegyem. *Másodszor*: Hogy a' ki ezt az írás nemét gyakorolni tudja, közbe közbe ékesen bé-iktathatja a' beszédbe; mert ez a' mód rövidíti leg-hathatósabban a' Magyar írást, és (ha nem tsalatkozom) e'nek az úgy nevezett *Kantzelláriai Stylusban* talám leg-többször vólna helye...”

Az orosz-török háborúról szóló eszmefuttatással — vagy — „időszó nélküli beszéd módjá”-val mint grammatikai példázat-együttessel Gyarmathi a magyar nyelv sajátosságaként mutatja be a nominális szerkesztésmódot. Arra lehetne gondolni, hogy, valóban, csupán szemléltetni akart, de — jegyzete szerint — többre is törekedett: alkalmazásával a stílus változatossá tételére buzdított.

Mellőznöm kell a szövegrészlet komplex elemzését, csupán — részben Gyarmathi jegyzeteinek figyelembevételével — néhány érdekességet említhetek, amelyek egy későbbi időben: — jó száz év múlva — az új köntösben megjelenő nominális mondatnak is jellemzői lesznek. (Csak közbevetve jegyzem meg, hogy a nominális szerkesztésmód már a korai magyar írásbeliségben is jelen van; Gyarmathi nem ismerhette például az OMS-t. Így fogadjuk el, hogy legalábbis a jelenséget magát ő írta le tudományosan). Jegyzete utal a hiányzó igékre: „... minthogy e'ben időszók nintsenek, mellyek szokták a ki-tételek értelmeit más nyelvekben, meg-határozni, ezért itt a' virgulák nem tétethetnek az időszók után, hanem azon helyekre, a' mellyekről az időszók ki-maradtak...”

Utasításai szerint vizsgáljuk meg az idézett részletet: az a hír (*járja*); ki-ütésre kész (készen *áll*); akadályi (*akadályozták*); hátra (*van*); igaz (*volna*); ijedtség (-re *szolgál, van*); pártos (*-kodik*); gondolkodó (*gondolkodik*; szító (*szít*); gyümölcsök mi (*lehet*); győzedelem (*győzött*); el-vesztése (*elveszett*); jutása (*jutott*); gondolatja (? *gondolta*); leselkedés (*leselkedik*); ragadozás (*ragadoz*); uralkodás (*uralkodik*). — Azaz: -ás, -és képzős főnevek: nomen actionis, nomen acti; a *van, volna, lehet* hiánya; igék helyett igenevek: -ván,

-*vén*, -*ó*, -*ő* -képzősök; gyakran a -*hat*, -*het* képzős igéket is ellátja a -*ság*, -*ség* képzővel.

A mondatok szerkezete, szórendje is eltér az igei állítmányú mondatokétól; több a halmazott, többszörös birtokos jelzős szintagma. Megfigyelhető a szentencia-szerű, példázat-jellegű szerkesztés is. Hasonlatban: „Olyan a sebes győzelem mérséklés nélkül, mint a rohanó zápor térség nélkül”; „...minél hirtelenebb vala a győzelem, annál nagyobbak az azt követő ártatlan testekből ki-omlott vér-patakok” stb. Ha mód volna rá, vitába szállnék Gyarmathival: mihez képest rövidebb az így alkotott mondat? És egyszerűbb-e vajon? Most csak az állapítható meg, hogy a „rövid” mondatok zsúfolttá, túltömötté váltak.

Látnok volt-e Gyarmathi, vagy „csupán” megsejtette a stílusfejlődés — és benne a mondatszerkesztés egyik jövendő irányát —, amikor az „időszó nélküli írást” méltatja? És vajon tudta, tudhatta-e, hogy éppen műve megjelenésének évében jutott el az olvasókhöz Kármán Fannija is — korának legsikerültebb szépirodalmi alkotása —, amely gyakran él az „új módi” kínálta lehetőségekkel, és nem is a „kantzelláriai stylusban”, hanem abban a „napló”-formában, amelyet a következő századvégen „modern” stílusjegyként fognak majd emlegetni! Néhány példa: „Nagy és felséges jelenés a természetben a nap világos és szűrő tüze... a zuhogó és sziklákat szaggató erdei rohanó víz, mindkettő a lármás és magas virtus példája...” Oh, de szép és magához vonzó a hold éjféli ezüst világa is... s a mezőket termékenyítő virágok alatt csendesen folydogáló csergeteg is, mindkettő a házi, titkos, magával megelégedő virtus példája...” („Egy szó az olvasóhoz”). A naplójegyzésekből: „oh te kedves zöld setéség, titkaim meghittje! mely édes alattad az ábrándozás, szabadabb alattad a pihegés!... Kedves szomorúságú dongása *hallik* a méhecskéknek, melyeknek kasai túl a sövény mellett *vagynak* kirakva, barátságos mormolásuk olyan, mint a forrás álomhozó csergedezése... Az én orcám is mind tüzes (a nap visszaverődésétől), mind a gyönyörűségtől gyulladt... Módos, de hideg *volt* a fogadás. Az emberség szoros kötelékeivel *lebékóz* minden szót. A mesterség erőszakos törvényei szerint minden mozdulás.”

Kármán egyszerre volt tudatos és ösztönös stilisztá: alkalmazta a nominális elemeket, de vegyítette is azokat a hagyományos szerkesztési megoldásokkal. Eszközei hasonlóak a Gyarmathinál felsoroltakkal: -*ás*, -*és* -képzős főnevek; a létigék elhagyása, bonyolult igeneves szerkezetek stb. Néha felbukkan egy-egy — színtelenebb — segédigei jellegű ige is, de az uralkodó szerepet a naplóíró fiatal lány érzelmeinek áradását közvetítő zsúfolt nominális szerkezetek játsszák.

* * *

Az etimológiákkal való foglalkozás során magam is megtanultam azt, mennyire fontos az adatgyűjtés, és a „legrégibb”, „az első előfordulás” nyomozása. Sokéves munkám azonban rávezetett a felismerésre: ki kell lépni az „első előfordulás” büvköréből. Az „első”-nek tekintett adatok értéke is viszonylagos: sohasem tudhatjuk, hogy valóban a „legeslegelsőt” sikerült-e megtalálnunk. Így az első előfordulás évszáma is csak tájékoztató értékű lehet: jelzi vagy körvonalazza a nyelv igényét a gyarapodásra, változásra; illetőleg felvillantja annak a lehetőségét. Mindez az eddig említettek alapján vonatkoztatható a nominális mondatformák használatára is.

1956-ban jelent meg Herczeg Gyulának A nominális stílus a magyarban című tanulmánya (Nyr. 80: 40–57; 204–17). A címben megjelölt irányzat előzményeit kutatva Herczeg Petőfi prózájában véli felfedezni az újnak tekintett „egyszerűsödő” stílus kezdetét, s egyúttal őt jelöli meg, mint a „valószínűleg legkorábbi előörst” (i. m. 40). Mi volna az újság a stílus alakulásában? Törekvés az egyszerűsége — mondja. „Akiben egyszerűség nincs, abban semmi sincs” — idézi Petőfi egy leveléből. Az egyszerűsége való törekvés az eötvösi körmondatral való szakítást jelenti, s egyúttal — Herczeg értelmezése szerint — a rövidítés ennek a szakításnak a leginkább szembevetendő jegye, amely — idővel — a nominális stílus különböző válfajaihoz vezet.

Eddigi fejtegetéseimből talán kiderült, hogy már jó fél évszázaddal Petőfi fellépése előtt *tudatosan*, mint a (vélt) rövidítés eszközt alkalmazza Gyarmathi az „időszó nélküli írást” elméleti indoklással együtt; Kármán pedig annak szépirodalmi alkalmazására is példát mutat. Amikor Gyarmathi jegyzetében említi, hogy: „ez a mód rövidíti meg leg-hathatósabban a’ Magyar írást”, bizonyára ugyancsak a körmondatos szerkesztésre gondolt, mint annak ellentétére.

Az idézett példák azonban arról vallanak, hogy a főnevesítés, az „egyszerű” mondatba zsúfolás önmagában még korántsem tekinthető rövidítésnek; a stilisztikai összefüggések további vizsgáldást igényelnek, ezekre másutt keríték sort.